

Hans Tausen og Calvin

Et hidtil utrykt fragment af Hans Tausens afhandling om præsteembedet

*Af Lasse Rødsgaard Lauesen og Rasmus H.C. Dreyer*¹

Den overvejende del af reformatoren Hans Tausens bevarede skrifter er i dag tilgængelige som faksimiletryk. En række af hans tidligste reformationsskrifter samt en række småstykker fra tiden som superintendent i Ribe (fra 1541) er også tilgængelige i H.F. Rørdams *Smaaskrifter af Hans Tausen* (1870). Rørdam gjorde dog enkelte undtagelser, og han optog bl.a. ikke et håndskrevet fragment om præsteembedet. Dette fragment er en del af et samlebind med Tausen-manuskripter i Karen Brahes Bibliotek. Nærværende artikels første del meddeler for første gang en transskription og en oversættelse af dette fragment. Ved at studere manuskriptpapirets vandmærker forsøger artiklen at tidsfæste fragmentet, og via en undersøgelse af den teologiske og historiske kontekst, tidsfæstes fragmentet til 1540'erne eller 1550'erne. I anden del følger en kommenteret gennemgang og en studie af fragmentets teologi om præsteembedet, hvilket fører videre til spørgsmålet om mulige inspirationer og forlæg. Tidligere forskning har påvist, at Tausen i netop denne periode benyttede sig af Calvins skrifter. Fragmentet om præsteembedet er sandsynligvis endnu et eksempel på dette. Hverken receptionshistoriens »danske Luther«, Hans Tausen, eller tidens danske teologi blev stående ved Luther alene, en humanistisk tendens gjorde sig gældende, og hos den sene Tausen viser det sig at være en tidstypisk tendens, hvori også Calvin hørte til inspiratorerne.

Indledning

I Karen Brahes Bibliotek findes et hidtil utransskriberet og upubliceret fragment af den danske reformator Hans Tausen (1494/98-1561). Fragmentet omhandler præsteembedet og lægger sig tæt op ad Paulus' første brev til Timotheus.² Da H.F. Rørdam i 1870 udgav sin samling af Hans Tausen-tekster, *Smaaskrifter af Hans Tausen*, kom fragmentet ikke med. Rørdam bemærkede det dog og omtaler det som et fragment af en forelæsning om præsteembedet. Han nævnte, at fragmentet muligvis stammede fra enten Roskildetiden (1538-1541) eller tiden som biskop i Ribe

1 Lasse Rødsgaard Lauesen er primær forfatter på artiklens 1. del; Rasmus H.C. Dreyer er primær forfatter på artiklens 2. del.

2 Karen Brahes Bibliotek A ii, 6. *Skrifter af Hans Tausen 16. Årh.* 8. 106 bl. (bl. 73-75).

(fra 1541 og frem).³ Skriftet omtales ligeledes i Anne Riisings katalog over Karen Brahes Bibliotek; her betegnes s. 73-75 som »Brudstykker af en latinsk afhandling om det præstelige embede«.⁴ De andre skrifter i bindet er alle fra Hans Tausens tid som biskop i Ribe.

Modsat Tausens år som ilter reformator i Viborg og København kender vi i dag kun til en begrænset del af hans sene forfatterskab, hvoraf en del forblev utrykt.⁵ Det gælder bl.a. Tausens afhandling om kirketugt, *Judicium de excommunicatione* fra 1557. Martin Schwarz Lausten påviste i 1987, at Tausen i dette skrift i høj grad benyttede sig af Jean Calvins *Institutio Christianae religionis* i en udgave mellem 1539 og 1554.⁶ Nærværende artikel vil ved undersøgelse af papirets vandmærker og ved analyser af Tausens mulige forlæg i skrifter af Calvin efterprøve, om vi endnu en gang står over for et Calvin-inspireret skrift af den sene Tausen.

Artiklen er opdelt i to dele. Først en beskrivelse og karakteristik af

3 *Smaaskrifter af Hans Tausen*, udg. H.F. Rørdam, København 1870, s. XXXV.

4 Anne Riising: *Karen Brahes Bibliotek i Landsarkivet for Fyn*, København 1956, s. 16. Bemærk skiftet i omtalen af fragmentet fra Rørdam til Riising: Rørdam tolker det som en forelæsning, det fortæller fragmentet os dog intet specifikt om. Riising omtaler det af samme grund som brudstykker af en afhandling.

5 Blandt de kendte i datiden utrykte skrifter fra den sene Tausen er *Sendebrev* til provster og sognepræster i Ribe Stift (efter 1541) og Tausens oversættelse/udgave af Veit Dietrichs kollekter til søn- og helligdagene; begge indgår i samme oktavhåndskrift i Karen Brahes samling (sendebrevet bl. 1-31, mens kollekterne omgiver fragmentet om præsteembedet, idet disse findes på bl. 32-72 og 76-91; fragmentet om præsteembedet på bladene imellem). Endelig rummer samme bind bl. 92-99 og 106 en række Davidssalmer i dansk oversættelse med latinsk kommentar og bl. 100-105 en formaning til den studerede ungdom i Ribe. Sendebrevet er optrykt i Rørdams *Smaaskrifter*, s. 237-261, kollekterne, s. 263-305; formaningen til den ripensiske ungdom (i øvrigt meget lig det danske sendebrev) findes i Rørdams indledning, s. XXII-XXIX. Stiftsbibliotekar Hans Michelsen har til brug for nærværende artikel forsøgt at tyde den sirlige skrift, og han tolker de første blade til at være en oversættelse af Sl 10, 7-13; blad 106 er en oversættelse og kommentar til Sl 71. Indledningen af Tausens oversættelse af sidstnævnte er optrykt af Rørdam i indledningen til *Smaaskrifter*, hvori han også bemærker eksistensen af fragmentet om præsteembedet (s. XXXV-XXXVII). Udover disse manuskripter kender vi Tausens afhandling om kirketugten, *Judicium de Excommunicatione* fra 1557, hvis original befinder sig på Det Kongelige Bibliotek, Ny Kgl. Samling 129, g. 4.; optrykt i *Smaaskrifter*, s. 307-327. Den eneste med sikkerhed kendte trykte bog under Tausens signatur fra denne periode er *Pater Noster, Met en føye forklaring, Oc den LXXI.Psal. som er den hellige Kirckes euige Bøn*, som blev trykt i Wittenberg i 1552. Sidstnævnte rummer bl.a. også bønner af vitterlig lutherske teologer, Martin Luther selv og den württembergske reformator, Johannes Brenz (1499-1570).

6 Martin Schwarz Lausten: *Christian d. 3. og kirken*, København 1987, s. 197ff. Afhængigheden drejer sig for *De excommunicatione*'s vedkommende om 1) dispositionel afhængighed; 2) direkte citater; 3) parafraserende gengivelser af Calvins meningsbærende udsagn.

Hans Tausen-fragmentet. Dernæst bringer vi fragmentet transskriberet på latin samt i dansk oversættelse. Disse er for overskuelighedens skyld opsat i et skema, så teksten kan læses parallelt latin-dansk.⁷ Artiklens anden afdeling består af en undersøgelse af fragmentets udtrykte teologi og en sammenligning med eventuelle tekstlige forlæg.

I. Beskrivelse af Tausen-fragmentet

Karakteristik

Fragmentet findes i Karen Brahes Bibliotek i et bind angivet som »Skrifter af Hans Tausen«. Det er indbundet i skind og består af et antal læg à 6 blade, i alt 106 sider. På indersiden af bindet er anført A II. 6 N 57 N.216. KBD 957 (U58). Bladenes mål er i højde mellem 138 og 140 mm og i bredde mellem 93 og 96 mm. Fragmentet om præsteembedet findes på blad nr. 73-75. Det yderste blad i lægget er revet ud. Således mangler fragmentets begyndelse, hvilket også indholdet tyder på, da fragmentet især henviser til 1. Timotheusbrev kapitel 4-5.

Der er tre vandmærker med kande i fragmentlægget (blad 70, 73, 74).⁸ Det har ikke været muligt i databasen at finde et match til vandmærket med en kande, som optræder på blad 70 og 74, men i venstre hjørne øverst (blad 73) findes et billede af øverste halvdel af en kande. Det er vanskeligt at datere ud fra vandmærket i databasen over vandmærker på www.gravell.org: *The Thomas L. Gravell Watermark Archive*. I denne database er der således mere end 400 unikke vandmærker med »single handed pots« fordelt på flere århundreder (ca. 1350-1600), hvoraf mange ligner hinanden til forveksling.

Forsøger vi alligevel, har kandevandmærket i fragmentet stor lighed med 9 – POT.159.1: Used 1543. Har Tausen også benyttet papiret i omegnen af dette år, passer det med en datering af fragmentet sent i Tausens forfatterskab. Vandmærket fortæller os ikke med sikkerhed, hvornår Tausen affattede afhandlingen om præsteembedet. Vi ved hel-

7 Publicering og oversættelse af fragmentet sker med venlig tilladelse fra ejeren af Karen Brahes Bibliotek: Roskilde Kloster, den Skeel-Juel-Brahe'ske Stiftelse.

8 Blad 73 uh: 140 mm, ih: 138 mm, nb: 93 mm, øb: 93 mm.

Vandmærke blad 73: h: 28mm, b 24mm, billede: Det øverste af en kande.

Blad 74 uh: 140 mm, ih: 138 mm, nb: 95 mm, øb: 93 mm.

Vandmærke blad 74: h: 18mm, b 20mm, billede: Kalk.

Blad 75 Revet uh: 140 mm, ih: 138 mm, nb: 96 mm, øb: 94 mm. Uden vandmærke.

Andre vandmærker:

Vandmærke blad 27: h: 35mm, b 23mm, billede af det øverste af en kande.

Vandmærke blad 29: h: 23mm, b 24mm, billede af en kalk.

Vandmærke blad 70: h: 23mm, b 20mm, billede af en kalk.

Vandmærke blad 86: h: 18mm, b 20mm, billede af en kalk.

ler ikke, hvorvidt det bevarede fragment er en kladde, en renskrift eller en afskrift af et tidligere forfattet manuskript. Ligheden med det nævnte vandmærke angiver også kun et kendt brugsår, dvs. ikke et produktionsår af det specifikke papir, og papiret kan være fremstillet både før og efter 1543. I sammenhæng med den teologiske analyse af fragmentets indhold giver det os imidlertid en indikation på, at Tausens fragment kan høre til blandt hans senere skrifter i tiden efter udnævnelse som superintendent i Ribe i 1541.

Skrift

Hånden i fragmentet er karakteristisk for det tidlige 1500-tal, både ved sin flygtige og ofte langstrakte penneføring og ved den heftige brug af forkortelser. I sin *Fortegnelse over Haandskrifterne i Karen Brahes Bibliotek i Odense* omtaler H.Chr. Vogelsang håndskriftet som værende »velbevaret, Skriften er mindre fast og tydelig end i foregaaende Nummer«. Dette foregående nummer på listen er Tausens heller ej i samtiden publicerede Luther-oversættelse *Edt tilbørligt strength suor aff Morten Luther* (en oversættelse af *Auf das vermeinte kaiserliche Edikt*; 1531), med en særskilt foretale til Frederik I af Tausen selv. At dette er skrevet med fastere hånd undrer ikke, da det stammer fra Tausens velmagtsdage som Københavns ledende reformator i 1530'ernes begyndelse.⁹

Fragmentets håndsskrift viser, hvordan Tausen brugte det såkaldte *e caudata* (»e med hale«: *ę*) for latin *ae*. Et andet karakteristisk stiltræk, der dog ikke er særegent for Tausen, er hans brug af tegnet ÷, som Hans Tausen vistnok har misforstået, idet han synes at bruge det som forkortelse af det latinske *et*, mens det i ældre middelalder fungerede som forkortelse af *est*. Disse ejendommeligheder er opløst i transskriptionen nedenfor. Hver linje i originalen er desuden transskriberet for sig, og de opløste forkortelser er angivet med kursiv. Hans Tausens håndsskrift er vanskelig, og nogle steder er transskriptionen kun tentativ.

9 H.Chr. Vogelsang: *Fortegnelse over Haandskrifterne i Karen Brahes Bibliotek i Odense. Indbydelsesskrift til de offentlige Examinere i Odense Cathedralskole i Juli 1857*, Odense 1857, s. 29. Tausens oversættelse af det nævnte Luther-skrift er optrykt i *Smaaskrifter*, s. 164-236.

Hans Tausens fragment efter den latinske original	Dansk oversættelse
Fol. 73 recto¹⁰ sua sunt querunt. Item docet idem de hiis qui ad ecclesiastica officia as- pirant, ne velint affectare gu- bernacionem Ecclesie suj compendij gra- cia delictum fa***¹¹ Ecclesiarum sed¹² curam habere gregis ad gloriam archi- pastoris Christj propter suam vocationem et (con)sci(enci)a(m), contenti victu et vestitu que affatim suppeditabit dominus ijs qui sollicite querint Regnum dei et iusticiam eius vt docent ex(empla) Mo-¹³ si Samuelis et Paulj. Et sinant se¹⁴ iuuenes detertere ab i(n)utilj et non neccessario lucro¹⁵ questu exemplis pseudopropheta- rum qui mis(er)e perierunt, Ba-¹⁶ laam, Clesi et Simonis Magi, perpetuo illius memores, quia Christus dominus vendentes et ementes mag- na cum indignatione eiecit e templo, Qualibus sic mercedem ini- quitatem amantibus caligo tenebrarum re- servatur 2 Pe. 2[,17]	Fol. 73 recto [...] søger deres eget. Ligeledes lærer han det samme om dem, der aspirerer til kirkelige embeder, at de ikke må stræbe efter at komme til at styre kirken for egen vindings skyld [...], men have omsorg for kirkernes hjord til ære for ærkehyrden Kristus på grund af deres kald og samvittighed, tilfredse med den føde og beklædning, som Herren i rigt mål vil yde dem, som ivrigt søger Guds Rige og hans retfærdighed, som Moses', Samuels og Paulus' eksempler lærer det. Og som unge skal de lade sig afskrække fra unyttig og unødvendig vinding efter eksemplet fra de falske profeter, som led en ynkelig død, Balaam, Cles [...] og Simon Mage- ren, idet de til stadighed husker på, at den herre Kristus med stor harme uddrev køberne og sælgerne fra templet. For dem, der således elsker ondskabens løn, står mørkets tåge i vente. 2 Pet 2[,17]

10 Tak til arkivar, professor Michael H. Gelting, Rigsarkivet for hjælp med transskribering.

11 Ordet Ecclesiarum er formentlig det sidste i det indskud, som begynder med delictum fa***.

12 Ecclesiarum] Tilføjet i margen.

13 I margen ud for denne og den følgende linje: Nu [4 Mos] 1** 1 Re [1 Kong] 1** Act. [ApG] 2**; slutningen af linjerne er ikke mulig at læse.

14 [sinant se] Tilføjet over linjen, over overstreget: velint.

15 [Inutilj et non neccessario lucro] Tilføjet over linjen, over overstreget: illicita.

16 I margen ud for denne og de to følgende linjer igen Nu *** 4 re*** Act ***; slutningen af linjerne er ikke tydelig nok til en sikker transskription.

Fol. 73 verso Postremo requirit in eligend(is) ad sacrum ministerium iustam Euan- gelij cognitionem cum bona consciencia. Est autem Euangelium de Christo sa- piencia dej in mysterio abscon- dita quam p(re)sumit¹⁷ deus in gloriam nostram scilicet vt electos per Christum sibi assereret et in numerum filiorum adoptaret, Qua gracia et digni- tate níl potest in orbe excogitari augustius. Sed quia hec occulta dej sapiencia non potest per humanam racionem et sapienciam deprehendi, re- uelat illam nobis deus in verbo per spiritum sanctum, quj omnia eciam dej pro- funda scrutatur vt, eciam in max- imis tentacionibus sciamus que a Christo donata sint nobis Monet igitur Paulus vt hic recte instituatur iuuentus et vt tales eligantur qui preficiantur Ecclesiis dej qui hoc mysterium Redempcionis plane	Fol. 73 verso Til sidst kræver han hos dem, der skal vælges til den hellige tjeneste, et dækkende kendskab til evangeliet samt god samvit- tighed. Evangeliet om Kristus er Guds visdom gemt i et mysterium, en visdom, som Gud forudbestemmer til vores ære, nemlig for at gøre krav på Kristi udvalgte og optage dem blandt sine børn. Intet i denne verden kan tænkes, der er mere ophøjet end denne nåde og værdig- hed. Men fordi denne Guds skjulte vis- dom ikke kan begribes ved menneskelig fornuft og visdom, åbenbarer Gud os den i ordet ved Hel- ligånden, som også gransker alle Guds dybder, for at vi også i de største fristelser kan vide, hvad der er skænket os af Kristus. Paulus formaner altså om, at ungdommen skal oplæres rig- tigt i dette, og om at de, der skal vælges til at forestå Guds kirker, skal være nogle, der har fuldt kendskab til dette frelsens mysterium
---	---

17 P(re)sumit] Usikker læsning.

Fol. 74 recto Cognori(n)t et partim degusta(ri)nt vt aptissime ac commodissime docere possint alios que ipsi probe di- dicerunt Et vt cum hac fidej cognitione habeant quasi¹⁸ coniunctam bonam conscienciam absque proposito peccandj, vt curet quisque suum opus sic recte fieri vt habeat apud se gloriationem ÷ testimonium et approbationem proprię consciencię, ne pendeat ex alienis tantum iudiciis vel aucupetur opinionem gloriosam ex aliorum repre- hensione. Sed sic faciat opus suum consentaneum legi dej vt si(mu)l accedat fiducia misericordię dej in Christo promissę, q(ua) statuet sua facta placere deo, et¹⁹ repugnet p(e)c(ca)tor(um) motibus, potens in fide cum donationem eorum que ex nature infir- mitate committuntur. Hoc enim non	Fol. 74 recto og har nogen [?] erfaring med det, for at de fuldkommen passende og be- kvemt kan belære andre om det, de selv har lært grundigt. Og [han formaner om,] at de i forbindelse med dette kendskab til troen skal have en god samvittighed uden hensigt om at synde, for at enhver kan sørge for at gøre sit arbejde så rigtigt, at han har sin egen samvittigheds stolthed, vidnesbyrd og bifald, så han ikke blot skal afhænge af andres dom og ikke skal stræbe efter et ærefuldt omdømme ved at komme med bebrejdelser mod andre. Men han skal gøre sit arbejde i så stor overensstemmelse med Guds lov, at han vinder tillid til Guds barmhjertighed, som er lovet i Kristus, samtidig med at han indser, at hans gerninger behager Gud; og således, at han kan modstå tilskyndelser til synder, stærk i troen [...?] tilgivelse af dem, der begås på grund af naturens skrøbelighed. For på denne måde
--	--

18 quasi] Usikker læsning.

19 et] Tilføjet over linjen.

Fol. 74 verso retinetur inuocatio dej vt, 1 Jo 3 dicitur, Cum cor nostrum non condemnat nos, fiduciam habemus erga deum, et quod petimus accipiemus quia man- data eius seruauimus ÷ credimus in Christum et retinemus bonam imo eciam puram conscienciam que regitur verbo dej et ad noticiam sanę doctrinę, non in humanarum co- gitationum superstitione. Hoc²⁰ vero est inęstimabile bonum quod non labefactatur quicquid contra decer- nat vel vulgaris consuetudo vel humanj iudicii autoritas Vult autem illos prius pro- bari, quia hypocrisj est maximum malum sed occultum ergo non raro corrũptis- simos quosque ad ministerium verbi subuehit, Hinc non vult proti- nus committi sacrarum rerum ad- ministracionem vel eciam eximię spej	Fol. 74 verso bevares påkaldelsen af Gud, som det siges i 1 Johs 3[21-23]: Når vores eget hjerter ikke fordømmer os, har vi tillid til Gud, og hvad vi beder om, vil vi få, fordi vi har overholdt hans bud og tror på Kristus [bibelcitater slut] og beholder en god, ja, også en ren samvittighed, som styres af Guds ord og af kendskab til den rette lære, ikke af menneskelige tankers over- tro. Og dette er et uvurderligt gode, som ikke bliver rystet, ligegyldigt hvad folkelig skik og brug eller den menneske- lige doms autoritet beslutter af det mod- satte. Han vil have, at de skal godkendes i forvejen, fordi hykleri er et meget stort onde, men det er skjult; derfor løfter det ikke sjældent de mest fordærvede op til ordets tjeneste. Derfor vil han ikke have, at forvaltningen af de hellige ting skal betros dem med det samme, ikke engang til de mest lovende
---	--

²⁰ Hoc] Dette ord og de fire følgende linjer synes at være overstreget.

Fol. 75 recto <i>studiosis nisi multo iam tempore exploratis, quos ita examinatos et probatos nemo temere possit criminalij</i> <i>Omnium itaque Episcoporum et pastor[um]²¹ erit</i> <i>diligenter curare quo adulescentia Christiana et sacro ministerio dicata schole²² et in sacra doctrina et integris moribus instituatur,</i> <i>vt tempestiue incipiat dominum timere²³</i> <i>et ab ipsis incunabulis bona amare et mala</i> <i>fugere ac auersarij assuescat. Grauiissime enim precipit Paulus suo Timotheo, ne cuj²⁴ cito manus inponat, neque comunicet p(e)c(c)a t(is)</i> <i>alienis, ne si indignus aliquis ordinetur et Eccl(es)ie preficiatur qui sit vel indoctus vel impurus scelera impuri huius eum q(uomodo)i polluant, quj inexplorato aut indigno sanctam delegat functionem</i>	Fol. 75 recto studenter, medmindre de har været undersøgt i lang tid, så ingen uden videre kan beskyld dem for noget, når de er prøvet og godkendt på den måde. Derfor er det alle biskoppers og hyrders opgave at sørge omhyggeligt for, at den kristne ungdom, der er bestemt til den hellige tjeneste, oplæres [...] både i den hellige lære og i retscaffen vandel, for at den i tide skal begynde at frygte herren og lige fra barnsben vænne sig til at elske det gode og til at undgå og afsky det onde. For Paulus pålægger meget indstændigt Timotheus [1 Tim 5,22], at han ikke for tidligt skal give nogen sin håndspålæggelse eller være medskyldig i andres synder, for at ikke – såfremt en uværdig ordineres og bliver sat i spidsen for kirken, en, som enten er ulærd eller uren – at da ikke denne urene persons forbrydelser så at sige skal besmitte den, som betror et helligt hverv til nogen, som ikke er undersøgt eller ikke er værdig.
--	---

21 et pastorum] Tilføjet i margen, med henvisningstegn. Slutningen af det sidste ord er ikke tydeligt nok til en sikker transskription.

22 schole] Usikker læsning.

23 incipiat dominum timere] Tilføjet over linjen.

24 cuj] Herefter er over linjen tilføjet to eller tre ord, som imidlertid er ulæselige.

Fol. 75 verso Custodi <i>inquit</i> te purum nec <i>erga</i> nos te alie(n)is p(e)c(ca)t(is). Su(n)t e(n)im p(e)c(ca)t(a) alie(na), que licet ipsi opere non faciamus, sine nobis tamen et nostro consilio impulsu²⁵ et suffragio non fiunt tandem addit eciam ad <i>hec et alia</i>²⁶ ²⁷ <i>seriam attestacionem</i>²⁸ ²⁹ in conspectu dej et dominj nostrj Jesu Christj et electorum angelorum, vt (er)g(a)³⁰ seruet si(n)e p(re) iud(icio) (est autem preiudicium cum ex opinione accepta temere quispiam agitur et iudicium³¹ ipsi apud nos antequam comparatum Hicum magis ex ipsa re cognita colligenda sit sententia) u(e)l faciens in alteram partem inclinans (nullus enim affectus hic vocandus nisi³² in consilium, quod ipsa res postulat quod deus equum et iustum iubet faciendum est [slut på fragmentet])	Fol. 75 verso Hold dig ren, siger han, og bliv ikke medskyldig i andres synder. »Andres synder« er nemlig dem, som ganske vist ikke er vores egne handlinger, men som ikke finder sted uden os og vores råd, tilskyndelse og billigelse. Endelig tilføjer han – i denne og andre anledninger [?] – en alvorlig formaning [1 Tim 5,21] for Guds og vor herre Jesu Kristi og de udvalgte engles åsyn om, at ligesom han skal være uden fordom (det er en fordom, når vi handler ud fra en mening, vi har skaffet os på et løst grundlag, og vi fælder dom ved os selv, før vi har fået rede på sagen, selvom denne dom snarest burde fremkomme på grundlag af et kendskab til sagen selv) uden at hælde til nogen af siderne (for der skal ikke tages nogen følelse med på råd, og man skal kun gøre det, som sagen kræver i sig selv, og det rimelige og retfærdige, som Gud befaler [slut på fragmentet])
---	---

II. Fragmentets indhold og teologi

Tausens teologi om kald og ordination

Da spørgsmål om kald og ordination er centrale temaer i fragmentet, er det inden en gennemgang af fragmentets teologi og eventuelle afhængighed af andre skrifter værd at overveje, hvorvidt indholdet af fragmentet kan sige noget om skriftets affattelsestidspunkt. Vandmær-

25 impulsu] Herefter er et ord tilføjet over linjen. Det har ikke kunnet tydes med sikkerhed. Måske: et *admonicione*?

26 Hele denne linje synes at være en senere tilføjelse, men formentlig også med Hans Tausens hånd.

27 Overstreget: Cum.

28 attestacionem] Herefter overstreget: *habendam* (??)

29 Overstreget, ulæseligt ord, som sandsynligvis ender på: ...onem.

30 Usikker læsning.

31 iudicium] Usikker læsning.

32 nisi] Usikker læsning.

kedateringen gav os en indikation af, at fragmentet kunne stamme fra 1540'erne. I fragmentet findes kaldet omtalt samt en beskrivelse af indsættelsen og en kort henvisning til ordinationen. Ordinationen er nævnt i *Confessio Augustana* artikel 14. I Wittenberg blev den reformatorisk omtydede ordination officielt indført i 1535, mens vi i dansk sammenhæng kan pege på *Kirkeordinansen* af 1537/39.³³

Fragmentets omtale af ordinationen kunne således pege i retning af et affattelsestidspunkt efter den luthersk forståede ordinations officielle indførelse i Danmark. Netop som superintendent i Ribe fra 1541 har Tausen skullet forestå ordinationer af præster, hvad der sammen med vandmærkets indikation kan bestyrke antagelsen af, at Tausens fragment stammer fra hans Ribetid.³⁴ Imod denne argumentation kan fremføres, at Tausen allerede i Viborgtiden havde ordineret præster, jf. de 27 klagepunkter fra Herredagen i København 1530. I 1530 refererede biskoppernes 26. klagepunkt til Hans Tausens indvielse af prædikanter (som om de også var præster) i Viborg. Derved havde Tausen som præst påtaget sig en opgave, der hørte til et andet og højere kirkeligt embede, nemlig bispeembedet.³⁵ Tausen afviste disse anklager i prædikanternes gensvar, men hans svar var dobbelttydigt: Eftersom præstevielsen, forstået som et romersk sakramente, ikke var nødvendig, havde han »och andre Christne medt met een almindeligh bøn til gudz och henders paa leggelße samtyckct them til at predicke/ Euangelium och at then then heilige Christen kirckie met sacramenter«. ³⁶ Set fra den gamle kirkes syns-

33 Wilhelm Brunotte: *Das Geistliche Amt bei Luther*, Berlin 1959, s. 182-183, og Martin Schwarz Lausten: *Kirkeordinansen 1537/39*, København 1989, udkastet 1537, s. 64-68; stærkt ændret i den latinske udgave 1537, s. 112-115; og tilsvarende i den endelige danske udgave 1539, s. 188-193.

34 Ligeledes bemærkede vi, at fragmentet er en del af et samlebind med skrifter alene fra Tausens Ribe-tid.

35 I katolsk forståelse var ordinationen ved den ret indviede biskop (hvilket flere af de danske biskopper i 1520'erne netop ikke var; de var 'skinbiskopper', dvs. valgte, men ikke indviede) den afgørende handling ved præsteansættelserne. Ordinationen af både *ordines minores* og *ordines maiores* (præst, diakon og subdiakon) hidrørte under biskoppens embede; biskoppen kunne alene forvalte dette sakramente, og i kraft af den apostolske succession, biskoppen besad, fik ordinanden betroet en særlig gejstlig fuldmagt og et umisteligt åndeligt kendetegn (*character indelebilis*). Efter den kanoniske lov skulle kandidater forud for ordinationen eksamineres af biskoppen, denne omfattede *vita* (vandel), *litteratura* (lærdom) og *fama* (omdømme); ved ordinationen aflagde ordinanden sit ordinationsløfte og et trosskabsløfte til biskoppen. Steinar Imsen: *Superintendenten*, Oslo 1982, s. 157.

36 Jørgen Jensen Sadolin: »Danmarks Prædikanter Gensvar på Prædikanternes Klagemål«, faksimile i: *Fem reformationsskrifter trykt af Hans Vingaard i Viborg 1528-30*, København 1987, s. G 159-216 (G 185).

punkt havde Tausen dermed optrådt som biskop, hvad der klart fremgår af Poul Helgesens oversættelse (1533) af *Confutatio*, gendrivelsen, fra herredagen i 1530: Fordi Tausen har gjort sådan, er han således »een affsckaaren oc død leem fra Jesu Christi aandelighe krop«. ³⁷

Den myndighed, Tausen udøvede i forbindelse med indvielsen eller i al fald håndspålæggelsen af evangeliske prædikanter, vidner om, at Tausen allerede tidligt forstod den nytestamentlige lære sådan, at biskop og præst var ét og samme embede. ³⁸ Det er en fortolkning, som ofte tillægges Luther og hans redegørelse for dette i hans vidt udbredte *An den christlichen Adel Deutscher Nation* fra 1520, der som bekendt vandt stor udbredelse som en art reformationshåndbog i den tidlige reformationsbevægelse. Heri gjorde Luther rede for Kristi præstedømme, som alle troende har del i ved dåben (det almene præstedømme); dog findes der også et særligt embede, der er afledt heraf. ³⁹ Det fremgår, når Luther ved at henvise til Tit 1,5-7 og 1 Tim 3,2 afviser et særligt bispeembede. Bibelteksten taler i flere af de nævnte sammenhænge om *presbyteros*, dvs. ældste, hvilket ifølge Luthers forestilling teologisk forstået var ét og det samme embede som biskoppens (*episkopos*); eller anderledes sagt bestred biskoppen ikke et anderledes og højere embede end præsten. Således forstået var den apostolske succession, som den romersk-katolske ordinationslære var bygget på, unødvendig.

Fortolkningen af præste- og bispeembedet som forskellige udtryk for det ene, særlige embede, hentede Luther hos kirkefaderen Hieronymus (347-420). ⁴⁰ Calvin gentog denne fortolkning i *Institutio*, hvor han dog i højere grad forstod præsteembedet som stedfortrædende for Kristi ene og fuldkomne embede. I sin indflydelsesrige kirkeordning

37 Poul Helgesen: »Menige Danmarkis rigis biscoppers och prelaters christelige oc retsindige geenswaar till the lwtherianscke artcle«, i *Skrifter af Paulus Helie*, red. Marius Kristensen, bd. 4, s. 113-322 (306).

38 Afsnittet om Tausen og ordination, jf. Rasmus H.C. Dreyer: *Hans Tausen mellem Luther og Zwingli. Studier i den Hans Tausens teologi og den tidlige danske reformation*, Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 77, København 2017, s. 89f note 53.

39 WA 6, s. 408. Se endvidere Peder Nørgaard-Højens redegørelse for Luthers syn på det kirkelige embede i dennes *Den Danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter*, bd. 2 (Kommentar), København 2004, s. 288-295.

40 Rasmus H.C. Dreyer: »Som de hellige kvinder ... bør præsters hustruer være. Om præsteægteskab og præstekoner i den tidlige reformationstid«, *Kvindernes renæssance og reformation*, red. Grethe Jacobsen og Ninna Jørgensen, København 2017, s. 279-318 (280); referencerne til Luther og Hieronymus findes også her. Luther skrev ingen specifikke skrifter om det kirkelige embede, og hans syn må derfor udledes af hans øvrige skrifter, der er dog ikke tvivl om, at det ene embede var guddommeligt indstiftet og et ydre kendetegn på kirken.

for Genève (1541) organiserede han dog i praksis kirken i fire embeder: lærer, præst, ældste (*presbyteros*) og diakon.⁴¹ I det omhandlede fragment ser Tausen umiddelbart ud til at være på linje med den grundlæggende reformatoriske pointe hos Luther og Calvin, nemlig at bispe- og præsteembede var det samme i forhold til alle døbtes embede. Det er formentlig dette, vi læser, når Tausen f.eks. henviser til »[o]mnium itaque Episcoporum et pastor[um] erit diligenter curare quo adulescentia Christiana et sacro ministerio dicata schole«. ⁴² Vi bemærker her, at Tausen har tilføjet »pastorum«, dvs. præsterne, i marginen. Ud fra sammenhængen og den praktiske virkelighed at dømme, var det vel alene biskopperne, der sørgede for at prøve ungdommen/præstekandidaterne, om de var værdige til at røgte et præstekald, men teologisk var der ikke forskel på embederne.

Hans Tausen blev i 1538 forflyttet fra København til Roskilde, hvor han blev læsemester ved domkapitlet. I denne funktion skulle han omskole sognepræster til den nye lære og formentlig undervise unge mennesker, der kunne komme i betragtning til præsteembeder. Som et led i sin gerning udgav Tausen i 1538 en oversættelse af Justus Menius' skrift med den fordanskede titel *Oeconomia Christiana. Det er En Christelig Hwsholding* (Rostock 1538). Dette skrift behandler den generelle kaldstanke for alle kristne mennesker. Kun et fragment af Tausens oversættelse er kendt i dag. Den tyske original behandler kristenlivets praktiske og verdslige aspekter, øvrighed, husførelse, kønnenes forskellige pligter. Justus Menius (1499-1558) stod både personligt og teologisk tættere på Melanchthon end Luther. Meget sigende deltog Menius f.eks. i udarbejdelsen af Martin Bucers Wittenberg-konkordie (maj 1536), der skulle overvinde uenighederne i nadverspørgsmålet mellem de af Zwingli inspirerede sydtyskere og lutheranerne i Wittenberg. Tausens oversættelse af Menius viser, hvordan Tausen i sit valg af reformatoriske tekster søgte bredere ud end kun til Luthers egne skrifter, ikke mindst når det kom til etikken.⁴³

41 Merete Nielsen: *Til Guds ære. Calvins liv og virke*, København 2014, s. 38-42. Diakonembedet, som vi i dansk sammenhæng særligt forbinder med degnen, var hos Calvin tænkt som den ansvarlige for fattig- og sygeforsorgen, hvilket er en tankegang, vi også møder i den danske kirkeordinans' omtale af oprettelsen af diakonstillinger. Se *Kirkeordinansen 1537/39*, særligt s. 216-17 og 225.

42 Tausen, fragment, fol. 75r.

43 I sin teologi fastholdt Menius, at de gode gerninger havde en ideel betydning for frelsen under loven. Det betød, at han havde en særlig interesse for etikken og derunder økonomik. Tausen beskæftigede sig tidligt med denne genre, da han i 1520 underviste i den pseudoaristoteliske *Oikonomia* på universitetet i Rostock i 1520. Rasmus H.C.

Fragmentet om præsteembedet behandler ligesom *Oeconomia Christiana* kaldet. Det drejer sig dog her om kaldelsen som præst, der stadigvæk er en indre kaldelse fra Gud, men også har noget at gøre med Guds udvælgelse. Det er imidlertid påfaldende, hvordan enhver tanke om et ydre kald mangler i Tausens fragment. Vi vil nedenfor sætte fragmentets embedssyn i sammenhæng med den gældende kirkelige lovgivning i 1540'erne (*Kirkeordinansen* 1537/39 og *Ribeartiklerne* fra 1542). Modsat hvad der var tilfældet før reformationen, havde superintendenten ikke længere noget at bestille med den ydre kaldelse. Det kan være en af årsagerne til, at Tausen primært forholdt sig til det teologiske og praktisk-kirkelige aspekt: Den indre kaldelse og superintendentens prøvelse af kandidaterne.

Fragmentets reformatoriske karakteristika

Vi ved, som refereret ovenfor, at Tausen tidligt praktiserede ordination ved håndspålæggelse som en del af indsættelsen af nye prædikanter. Det er imidlertid stadig et spørgsmål, om der på dette formentligt senere tidspunkt i Tausens liv og teologi er tale om en luthersk – flugtende med receptionshistoriens forventninger til Hans Tausen – eller en humanistisk og calvinsk forståelse af præsteembede og ordination.

Tausen tiltror på god reformatorisk vis Guds ord en afgørende betydning. Af teksten i fragmentets folio 73 verso fremgår det, at Gud igennem »ordet ved Helligånden« åbenbarer Guds visdom. Det er igennem ordet, at Gud handler med mennesket.⁴⁴ Ordet handler imidlertid på en form for moralsk granskende måde; at kende evangeliet og at have en god samvittighed hører sammen. Dog er den visdom, præsteembedet kræver, ikke en menneskelig visdom, men åbenbaret gennem ordet ved Helligånden til de udvalgte. Til Guds visdom hører forudbestemmelsen, og igennem evangeliet om Kristus gør Gud krav på sine udvalgte (»vt electos per Christum sibi assereret et in numerum filiorum adoptaret«). Fremhævelsen af Guds visdom og sammenhængen med forudbestemmelsen finder vi i fragmentets begyndelse, hvor Tausen dog synes at være ved afslutningen (jf. »postremo«/til sidst) af en advarsel mod simoni (bestikkelse til embeder) og falske lærere afrundet med en henvisning til 2. Petersbrev. Præsterne eller de, der kandiderer til præsteembeder (underforstået ud fra sammenhængen), bør følge deres indre kald og

Dreyer: *Hans Tausen. Forskning. Historie. Teologi. Prisopgavebesvarelse: 'Studier i Hans Tausens forhold til Luther'*, upubliceret prisopgave, København 2010, s. 278-280.

44 Dette og følgende, jf. Tausen, fragment, fol. 73v.

samvittighed til ære »for ærkehyrden Kristus« (»archipastoris Christj«); et bemærkelsesværdigt og sjældent udtryk, som vi vender tilbage til nedenfor. De, der kandiderer til et embede, skal tage ved lære af Skriftens eksempler til efterfølgelse, ikke mindst Paulus.⁴⁵

Tausen definerer (fol. 73v) evangeliet som »Guds visdom gemt i et mysterium«. Det er en vending, der er bibelsk, men som måske også kan fortælle os noget om Tausens kilder. Denne definition af evangeliet som Guds visdom kan nemlig forbindes med Calvin, men er heller ikke en fremmed tankegang i luthersk teologi fra 1500-tallets anden halvdel. Det samme gør sig gældende for den senere lutherske ortodoksi, hvor f.eks. Johann Arndt (1555-1621) skelner mellem, hvad vores fornuft kan erkende af Guds visdom henholdsvis middelbart gennem naturen og umiddelbart ved Guds overnaturlige visdom, dvs. gennem evangeliet.⁴⁶ Tausens samtid taget i betragtning er det mere relevant at pege på Calvin. Calvin indleder *Institutios* første bog med en beskrivelse af, hvordan Guds visdom og vores gudserkendelse hænger sammen. Calvin skelner mellem menneskers visdom og Guds visdom, der kun kan nås ved ordet givet ved Helligånden og udtrykt i skriften. Man kan læse Tausens udsagn om, at Guds visdom (»dei sapiencia [fejl for sapientia?])« ikke kan begribes »ved menneskelig fornuft og visdom«, kun ved Guds åbenbarelse »i Ordet ved Helligånden«, som et kondensat af Calvins dogmatiske udredning.⁴⁷ Tankegangen er karakteristisk for Calvin, men er hentet fra Paulus' brev til Efeserne. Paulus beskriver i dette brev fra kap. 3,3 og frem indsigten i »Kristus-hemmeligheden«. I vv. 8-10 hedder det videre (DO 1992), at Paulus »fik den nåde at forkynde evangeliet om Kristi uransagelige rigdom for hedningerne«, og oplyse dem om »den hemmelighed, som fra evighed af lå skjult i Gud ... så at Guds visdom ... nu gennem kirken kan blive gjort kendt«. Også i 1 Tim 3,9 taler Paulus på lignende måde, når han taler om, at menighedstjenerne (*diakonous*) skal eje »troens hemmelighed«. Dette udsagn falder altså lige efter den for fragmentet centrale fremstilling i 1. Tim 3, 1-7 om tilsynsmænd (*episkopes*), hvad der i reformatrisk teologi tolkedes som ord om præsteembedet og ikke et særligt bispeembede, henholdsvis menighedstjenerne (*diakonous*) i vv. 8-13; et underordnet embede, der i nogle tilfælde ansås som en del af præsteembedet. Umid-

45 Tausen, fragment, fol. 73r.

46 Morten Fink-Jensen: *Fornuften under troens lydighed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636*, København 2004, s. 226.

47 Tausen, fragment, fol. 73v. jf. Calvin, *Institutio* 1539-1554 i CR 29, især de første kapitler, særligt s. 301.

delbart efter disse vers følger i 1 Tim 3,14-16 en afslutning med en art bekendelse til »gudsfrygtens hemmelighed« (*mysterion*). Den latinske *Vulgata* oversætter det sidste med »pietatis sacramentum«.⁴⁸ Hvis Tausen selv tolker bibelteksten, gør han det åbenlyst ud fra den græske udgave af NT. Tausen indleder som sagt afsnittet om Guds mysterium med et »til sidst«. Da det nu gælder omtalen af de sidste vers i 1 Tim 3, kan vi formode, at det ovenstående – og dermed også det tabte forud for fragmentets begyndelse – har været en behandling af netop 1 Tim 3. I baggrunden for Tausens ord i fragmentets begyndelse finder vi, måske inspireret af Calvin, også Paulus' brev til Efeserne. Især Paulus' forklaring af Guds frelsesplan i Ef 1 klinger med.⁴⁹ Når Tausen taler om dem, der er udvalgt til at kende Guds visdom,⁵⁰ må det i sammenhæng med resten af fragmentet være udtalt om præsterne som udvalgte af Kristus. Disse af Kristus udvalgte præster besidder en særlig ære heri, og de regnes derfor som hans børn. Paulus skriver i Ef 1,4 og frem, at før verdens grundlæggelse udvalgte Gud i Kristus »os til at stå hellige og uden fejl« og »forudbestemte« til »barnekår hos sig ved Jesus Kristus«, i hvem vi har forløsning. Han lader os »kende sin viljes hemmelighed ud fra den gode beslutning, han selv forud havde fattet«; og da efeserne kom til tro blev de »beseglet med forjættelsens hellige ånd«. Eller som Tausen skriver kan denne »Guds skjulte visdom« ikke begribes ved menneskets egen fornuft, derimod »åbenbarer Gud os den i ordet ved Helligånden.«⁵¹ Fragmentets formuleringer ligger tæt på Paulus, men igen tvinger sammenhængen med præsteembedet os til den tolkning, at hvor Paulus med ordene om barnekår tænker på de Kristustroende generelt, vil Tausen med ordet »børn« specifikt fremhæve præsterne som noget særligt i forhold til menigheden.

Tausens fremstilling skifter efterfølgende (fol. 74ff.) til en gennemgang af Paulus' lære i 1. Tim, 3-5, hvorfor verbalformernes tredje person singularis i resten af fragmentet må referere til Paulus. Hvis vi antager, at fragmentets første sider refererer til 1 Tim 3, kan man etablere

48 Calvin bemærker det samme i *Institutio*'s indledning til gennemgangen af sakramenterne; CR 29, s. 947, note 6.

49 Calvin begrundet i de reviderede udgaver af *Institutio* (dvs. fra andenudgaven 1539 og frem) gentagne gange prædestinationen ud fra Paulus' brev til Efeserne 1,4-7, ligesom brevet generelt hører til blandt Calvins foretrukne CR 29, s. 865 og 877.

50 Jf. Tausens formulering, fol. 73v, »autem Euangelium de Christo sapientia deus in mysterio abscondita quam p(re)sumit deus in gloriam nostram scilicet vt electos per Christum sibi assereret«.

51 Jf. Tausen ibid., »Sed quia hec occulta deus sapientia non potest per humanam rationem et sapientiam deprehendi, reuelat illam nobis deus in verbo per spiritum sanctum.«

en logisk overensstemmelse med, at Tausen i det efterfølgende har 1 Tim 4 i tankerne. I disse kapitler formaner Paulus Timotheus om at være en god og trofast tjener. Derefter udlægger Tausen i fragmentets sidste del 1 Tim 5,17 og frem, hvor Paulus samler op og taler om »ældste« (*presbyteros*) i sammenhæng med håndspålæggelse. Resten af Tausens gennemgang forholder sig temmelig nøje til de paulinske embedskriterier, og han lægger især vægt på, at præsterne skal have en god samvittighed (»coniunctam bonam«), handle i overensstemmelse med Guds lov (»consentaneum legi dej«) og udøve gerninger, der behager Gud.⁵² Denne forståelse af Guds lov (i luthersk eller filippistisk terminologi en tredje brug af loven) ligger i hvert fald tættere på en humanistisk-reformatorisk end specifikt luthersk forståelse af loven. I forbindelse med ovennævnte citerer Tausen 1 Joh 3,21, om ikke at have fordømmelse i sit hjerte for derigennem at have frimodighed fra Gud.⁵³ Når Tausen på denne måde taler om at holde Guds lov (*lex Dei*), kunne det ud fra tekstens indre sammenhæng læses som endnu en adresse til præsterne, der som alle andre kristne er i stand til dette ved Helligåndens hjælp.⁵⁴ Henvisningen til 1 Joh 3 understreger dette, da konteksten her er, at synd er lig med lovbrud (1 Joh 3,4), mens den indbyrdes kærlighed er retfærdighed for Gud og dermed opfyldelsen af loven. Selvom Tausen lærer, at loven skal og kan opfyldes, er det stadig Kristus, der er i centrum, og troen på ham, som Tausen omtaler som et uvurderligt gode. Og denne tro bliver ikke rystet, ligegyldigt hvad folkelig skik og brug eller den menneskelige doms autoritet beslutter af det modsatte.⁵⁵ Tausen giver udtryk for et kritisk realistisk syn på gejstligheden; hykleri har medført, at »de mest fordærvede er løftet op« i gejstlighedens stand. Derfor skal nye kandidater være »undersøgt i lang tid«, så de ikke kan bebrejdes, når de endelig er »prøvet og godkendt«.⁵⁶

Ved denne analyse af fragmentets bibelske baggrund og teologiske tankegang er det ikke muligt at sige, at fragmentets lære er calvinsk; der er tale om tidstypisk reformatisk teologi med et stærkt fokus på Paulus. Man kan genfinde en del af tankegangen hos Calvin.

52 Tausen, fragment, fol. 74r-v.

53 Ibid., fol. 74v.

54 Sigende for lovens stigende betydning i periodens reformatiske teologi er Melancthons og Calvins ændringer i henholdsvis *Loci communes*' tredje fase (1543-1559) og *Institutio*, hvor Calvin i førsteudgaven fra 1536 fulgte Luther i behandlingen af lov før evangelium, mens han i de senere udgaver forlod denne rækkefølge og behandlede loven til sidst som udtryk for de gudgivne retningslinjer for den kristnes liv.

55 Tausen, fragment, fol. 74v.

56 Ibid., fol. 74v-75r.

Fragmentets embedssyn

Tausen omtaler i fragmentet eksamination af ordets tjenere (»*ministerium verbi*«), dvs. præsterne. Dermed følger han på den ene side forskrifterne i *Kirkeordinansen*, som taler for et sent affattelsestidspunkt. Når Tausen anvender et begreb som *ministerium verbi* om præsterne, viser det på den ene side hen på den wittenbergske prægning af dansk reformatorisk terminologi efter 1536.⁵⁷ På den anden side ser man i fragmentet ikke en forståelse af det ydre kald som noget, menigheden udøver, hvad *Kirkeordinansen* ellers understreger. Det sidste er måske ikke en mangel, men en afspejling af, hvordan præsteudnævnelser faktisk var forordnet i *Kirkeordinansen* og *Ribeartiklerne*. Modsat det romersk-katolske bispeembede, havde de nye superintendenter efter 1537 intet at skaffe med selve den ydre kaldelse af præsterne. I *Kirkeordinansen* foregår præstekaldelsen i en slags samvirke mellem den stedlige kirke, provsten og superintendente, der derefter prøver og i sidste ende ordinerer kandidaten. Fra og med *Ribeartiklerne* af 1542, der indskærpede reglerne om præsteudnævnelser, betød det, at hvor der ikke var en privat eller kongelig patronatsret, skulle præstekandidaterne udvælges igennem en form for demokratisk kaldelse. I landsognet skulle der udvælges syv fremtrædende mænd, der sammen med provsten kaldte en duelig person og forskrev ham til superintendente. I bysognene var det borgmestrene og rådet, der forestod kaldelsen. Når denne ydre kaldelse var overstået, skulle kandidaten eksamineres af superintendente, der skulle »lade hannom forhøres om syn lærdom oc forstand«.⁵⁸ I Bugenhagens sendebrev til den danske kirkes biskopper fra 1539 udhæver han særligt superintendenternes opgave heri: Helligånden indsatte dem som biskopper og værger i kirken. De har derfor som »embedsopgave at eksaminere indgående vedrørende lære og liv og drage omsorg for at de (kandidaterne) har en sikker evne og stand til at prædike«.⁵⁹ Foruden eksaminationen forordner *Kirkeordinansen* også, at superintendente »der som de boe, wdlegge den hellige schrifft«, dvs. foranstaltede undervisning af poten-

57 Ibid.

58 *Kirkeordinansen 1537/39*, s. 188 og 219, hvor Lausten i note 197 noterer, at der til brug for de omtalte eksaminationer/bispeeksaminer findes en anvisning i Peder Palladius' *Obseruationes quædam vtiles ac necessariae concionatoribus obseruandæ in examen catechismi* (1556) og måske anvendes til samme brug Palladius' udgave af Urbanus Rhegius' *Libellus de forma examinandi episcopum* (1556); begge i *Skrifter af Peder Palladius*, red. Martin Schwarz Lausten, København 1968, s. 81-90 og 163-165.

59 Johannes Bugenhagen: *Sendebrev til den danske kirke 1539*, oversat ved Jørgen Glenthøj, Sabro 1986, s. 8.

tielle præstekandidater.⁶⁰ Var en af disse kandidater fra stiftet nu engang blevet kaldet, skulle han eksamineres af superintendenten. Levede kandidaten op til superintendentens krav, kunne superintendenten udstede et brev, hvori han bad lensmanden bekræfte valget og kaldelsen endeligt.⁶¹ Superintendentens eksamination var på denne måde en faglig garanti i en tid før kravet om universitetsuddannede præster, mens det formelt (men ikke altid i praksis) var lensmandens kollats, der var afgørende for ordinationen; kirken besad altså ikke længere en egen ordinationsret. Hos lensmanden aflagde kandidaten embedsløfte og troskabsløfte over for kongen. Ifald lensmanden bekræftede valget, kunne han udstede kollats, og vedkommende kandidat kunne da ordineres af superintendenten og sidenhen med superintendentens beseglede brev (det brev, vi i dag kender som kollatsen) introduceres af provsten i sognekirken.⁶²

I Tausens fragment sporer vi muligvis denne praksis. Tausen redegør for, at ordets tjenere, i praksis præstekandidaterne, skal godkendes i forvejen, for at sikre, at de forkerte ikke får embede. Det er dermed superintendenternes eksamination, han her omtaler. Tausen understreger, at forvaltningen af de hellige ting ikke må betros egnede kandidater med det samme, ikke engang til de mest lovende.⁶³ Vi lægger mærke til, at der på dette sted mangler en definition af, hvad de hellige ting er. Hvis vi antager, at det drejer sig om sakramentsforvaltningen, ville Tausen være på linje med forståelsen af det særlige embede, præsteembedet, i CA 5. Tausens manglende omtale af det ydre kald passer dårligere med CA 14 om den kirkelige orden og nødvendigheden af den rette kaldelse for udøvelsen af læreembedet og sakramenterne forvaltning, men kan altså være irrelevant al den stund, Tausen som superintendent ikke havde indflydelse på denne del.

Det er dog iøjnefaldende, at hverken den danske praksis eller Tausens fragment er i fuldstændig overensstemmelse med Luthers tanker. Luther skelnede mellem en formidlet og en umiddelbar kaldelse fra Gud, dvs. den ydre kaldelse gennem mennesker – der indirekte er fra Gud gennem det menneske, der kalder præsten – og den indre ved Helligånden. Ifølge

60 *Kirkeordinansen 1537/39*, s. 227. Rørdam tænker ved angivelsen af Tausens fragment som en forelæsning at det netop hidrører fra en sådan sammenhæng.

61 Bugenhagen advarer i sit sendebrev tillige om, at superintendenterne ikke antager enhver, slet ikke kandidater, der har bestukket sig til kaldelsen (simoni) hos lensmændene (eller deres hustruer!), og heller ikke andre kandidater, som lensmændene vil nøde dem til at tage. Martin Schwarz Lausten: *Johann Bugenhagen. Luthersk reformator i Tyskland og Danmark*, København 2011, s. 178f.

62 Imsen 1982, s. 158; om superintendentens eksamination, s. 163f; om kollatsen s. 164f.

63 Tausen, fragment, fol. 74v-75r.

Peder Nørgaard-Højens redegørelse for Luthers forståelse af det kirkelige embede syntes »det normale« for Luther »at være, at kaldelsen sker ved mennesker«, vel at mærke mennesker i samme embede, som der kaldes til. Eftersom Luther som nævnt kun anerkendte ét embede (præst og biskop er ét), »sker kaldelsen naturligvis ved en biskop«. ⁶⁴ Forstået ud fra fragmentet alene forstår Tausen det anderledes: Det ydre kald lades uomtalt, måske som afspejling af praksis, hvorfor Tausen fremhæver, at det indre kald går forud. Superintendentens/biskoppens opgave er prøvelsen af dette kalds troværdighed og holdbarhed. Ordets tjenere skal undersøges i lang tid, så ingen uden videre kan beskyldes dem for noget, når de er prøvet og godkendt. Denne opgave er biskoppers og hyrders. ⁶⁵ Biskoppernes og hyrdernes opgave er ifølge fragmentet, »at sørge omhyggeligt for, at den kristne ungdom, der er bestemt til den hellige tjeneste, oplæres [...] både i den hellige lære og i retscaffen vandel, for at den i tide skal begynde at frygte Herren og lige fra barnsben vænne sig til at elske det gode og til at undgå og afsky det onde«. ⁶⁶

Tausen begrundet eksaminationen af præsterne ud fra 1 Tim 5,22, hvor Timotheus blev pålagt ikke for tidligt at give nogen sin håndspålæggelse eller være medskyldig i andres synder, da man skal tage sig i agt for, at nogen uværdige ordineres og bliver sat i spidsen for kirkerne. Der gives også anvisninger på, hvem de uværdige er, nemlig »en, som enten er ulærd eller uren – at da ikke denne urene persons forbrydelser så at sige skal besmitte den, som betror et helligt hverv til nogen, som ikke er undersøgt eller ikke er værdig«. ⁶⁷ Endelig formaner Tausen vha. 1 Tim 5,21 kandidaterne til at afstå fra at blive anledning til andres synder og til at handle upartisk. Begge opfordringer må vi forstå som en formaning rettet mod præsternes kommende embedsførelse. ⁶⁸

Fragmentets teologiske forlæg

Ved den blotte gennemlæsning af fragmentet ser Tausen ud til at være i god overensstemmelse med tidens teologiske tanker, ligesom hans omtale af præsterne som hyrder og ordets tjenere peger i luthersk retning. Ikke desto mindre ved vi fra Martin Schwarz Laustens undersøgelse af Tausens *Judicium de excommunicatione* fra 1557, at Tausen i sin tid i Ribe faktisk læste og brugte Calvin. Vi har indtil videre også peget på,

⁶⁴ Nørgaard-Højen 2004, Kommentar, s. 293.

⁶⁵ Tausen, fragment, fol. 75r.

⁶⁶ Ibid., fol. 75r.

⁶⁷ Ibid., fol. 75r-v.

⁶⁸ Ibid., fol. 75v.

at der i Tausens fragment om præsteembedet ligeledes kan være tale om inspiration fra Calvin. Det kunne i dette tilfælde både være Calvins *Institutio* og en af Calvins bibelkommentarer. Hvis fragmentet om præsteembedet er affattet i de sene 1540'ere eller i 1550'erne, var Calvin også kommet på mode i dansk teologi. På dette tidspunkt var filippismen den mest fremherskende teologiske inspiration. Det gælder bl.a. Peder Palladius, men også Niels Hemmingsen (1513-1600), der netop i 1550'erne var på vej frem som den førende danske teolog. Hemmingsen var stærkt præget af Melanchthon og den senere filippisme, der også trak store veksler på Calvins teologi. Tiden kendte endnu ikke et begreb som originalitet og ophavsret, og teologer lånte tanker og tekster fra andre uden at nævne ophavet. Dette gælder både Tausen og Hemmingsen. Hos begge kan vi altså i denne periode finde disse calvinsskklingende udtryk og tanker uden henvisning til Calvin. Det var tilfældet med Tausens *Judicium de excommunicatione* fra 1557, og det samme er tilfældet i Hemmingsens første værk, *Enchiridion theologicum* fra samme år. Hemmingsens syn på kirken og kirketugt ligger ligesom Tausens meget nær Calvins lære.⁶⁹ Fra den aktuelle forskning ved vi også, at Hans Tausens tidlige teologi nok var præget af Luther, men også var præget af de humanistiske reformatorer i sporet efter schweiziske Huldrych Zwingli (1484-1531).⁷⁰ En bevægelse hen imod Calvin i hans senere skrifter er

69 I denne bogs del 3, kap. 10, »De ordine ecclesiastico«, behandler Hemmingsen også kirkens embeder. På luthersk vis fremhæver han betegnelsen *pastor*/hyrde for den evangeliske præst. Med tydeligt forbillede i Calvins *Institutio* gennemgår Hemmingsen embedernes historie og fordærv under paven. Imidlertid er der kun én konge (»unus Monarcha«) i kirken og Guds rige, og det er Kristus. Niels Hemmingsen: *Enchiridion theologicum* (her citeret fra en stort set uændret udgave fra Leipzig 1562), s. 306. Kirken er – som også hos Melanchthon – et læresamfund, hvori biskop, præst og lærer råder for den kirkelige disciplin. Hemmingsen skatter med andre ord præsten højt; han skal være forbilledlig både i liv og lære. Præstens særlige embede udføres i Kristi sted, ikke som hos Luther, hvor det er en afledt funktion af det almene præstedømme, se Martin Schwarz Lausten: *Niels Hemmingsen. Storhed og fald*, København 2013, s. 80f; jf. Carl Chr. Jessen: »Om Niels Hemmingsens pastoraltheologi«, *Kirkehistoriske Samlinger* VII rk., 6. bd. s. 532-552 (540).

70 Dreyer 2017 har efter studier af Tausens tidlige skrifter fra tiden i Viborg og København og deres forhold til Luther og bl.a. Zwinglis *Auslegen und Gründe der Schlussreden* (1523) konkluderet, at »Hans Tausen var en evangelisk reformator ... læste Luther, måske gennem Zwingli – og på denne måde ligner han andre byreformatorer, fra Svejts til Nordtyskland: En teologi og en tilgang til den praktiske reformation, som var ført an af Luther, men forstået gennem Zwingli« (Dreyer 2017, s. 259). Dreyer har i kap. 8 (s. 201-232) behandlet Tausens nadversyn og påvist lighed med Zwingli, mht. til hans nadversyn i Postillen (samlet 1539) kan dette også være inspireret af Calvin (jf. s. 222 m note 131). I samme inddrages Lasse Rødsgaard Lauesens første

derfor ikke overraskende – hverken ud fra en generel betragtning af Tausens teologi eller den teologiske udvikling i Danmark fra 1550'ernes anden halvdel. Ovenfor så vi også, hvordan Tausen f.eks. oversatte Justus Menius, der selv indtog en modererende position i det reformatoriske landskab.

Ud fra denne teologiske tendens i tiden, og nærværende tilfælde hos Tausen, er det værd at forsøge at efterspore Tausens og fragmentets teologiske inspiration og forlæg. Da Tausens fragment forholder sig mere eller mindre direkte til 1. Tim, 3-5 er det oplagt at pege på Calvins kommentar til 1. Timotheusbrev, *Commentarii in utramque Pauli Epistolam ad Timotheum*, som Tausens mulige inspiration. Denne Pauluskommentar fra Calvins hånd blev første gang udgivet i 1548. I sammenhæng med vores omtrentlige datering af fragmentet ud fra papirets vandmærker og den teologiske kontekst er det muligt, at Tausen kan have læst Calvins kommentar. Set i sammenhæng med Tausens bevise-lige Calvin-læsning fra 1557,⁷¹ kan dette også pege på en sen datering af fragmentet, måske fra samme periode som netop afhandlingen om kirketugt.

Vi har ovenfor søgt at vise, at 1. Timotheusbrev er det primære bibelske belæg for Tausens fremstilling. Den teologiske inspiration og det tekstlige forlæg er straks sværere at påpege direkte. Men inspirationen til fremstillingen kan bl.a. udledes af fragmentets brug af enkelte opsigtsvækkende udtryk, eksempelvis dets omtale af Kristus som »archipastoris«. Det er ikke en vending, som Calvin bruger hverken i sin *Institutio* eller i sin kommentar til 1. Timotheusbrev. Faktisk finder vi dette enkelte gange hos Luther, bl.a. i en udlægning af Apostlenes Gerninger 15 og 16 fra 1524.⁷² Men måske det er mere oplagt at pege på Urbanus Rhegius (1489-1541), der på mange måder ligner Tausen. Han havde en humanistisk baggrund og stod teologisk mellem Luther og Zwingli. Holder vi os til det konkrete udtryk om Kristus som ærkehyrde, finder vi det bl.a. i Rhegius' *Psalmus XLVII. De regno Iesu Christi* (1536).⁷³ En-

undersøgelse af det i nærværende optrykte fragment ifm. en antydning af et zwingliansk syn på tro og gerninger (en 'lovens tredje brug') i Tausens postil (Dreyer 2017, s. 166-168, jf. Lasse Rødsgaard Lauesen: *Studier i Hans Tausens forhold til Luther. Prisopgavebesvarelse*, København 2010, upubliceret, s. 130 f; det latinske fragment er i en mere foreløbig udgave optrykt i samme, s. 146-152.

71 Jf. Lausten 1987.

72 Martin Luther: *Ein Sermon auf [Auslegung über] das 15. und 16. Kapitel in der Apostelgeschichte*, i WA 15, s. 602-661 (629).

73 »Christi Archipastoris nostris«, i Urbanus Rhegius: *Psalmus XLVII. De regno Iesu Christi*, Hamborg 1536, fol. B3v.

delig finder vi det også hos den ganske ukendte tyske prædikant Wendel Schempp (d. 1567), der i sit skrift *Historia der heiligen zwölff Apostel vnsers Herrn Jesu Christi* fra 1559 fortæller om, hvordan Gud har opretholdt sin kirke og menighed gennem Kristus, gennem »Archipastorem und Erzhirten«. ⁷⁴ Skriftet er relativt sent ift. Tausens død i 1561, men kan dog være en inspirationskilde.

Forfølger vi udtrykket i calvinsk retning, kan et par andre eksempler fremhæves. Disse er ikke forlæg for Tausen, men vidner om udtrykkets brug i calvinsk teologi. Det første eksempel drejer sig om en latinsk kilde vedrørende visitationer i den saksisk-lutherske kirke i Siebenbürgen (Transsylvanien). Dette område udgjorde en konfessionel undtagelse i samtiden på grund af den dobbelte anerkendelse af både lutheranere og zwinglianere/calvinister fra 1564, og endog antitrinitarerne fra 1568 (Tordua-ediktet). Området var gennem Melanchthon-eleven Johannes Honter (1498-1549) tidligt præget af filippismen. En præst fra Marienburg (nuværende Feldiorara), Jacob Fischer, skriver i en datidig kilde om sædelighedens store forfald og under henvisning til bl.a. 1 Tim 3 om nødvendigheden af kirketugt; en lære, der hidrører fra ærkehyrden Jesus Kristus. ⁷⁵ Et andet eksempel, der understreger først zwingliansk, siden calvinsk terminologi, er de to såkaldte helvetiske bekendelser. *Confessio helvetica prior*, udfærdiget i Basel i både en latinsk og tysk version, af bl.a. Heinrich Bullinger (1504-1575) og Leo Jud (1482-1542) fra Zürich samt Martin Bucer (1491-1551) og Wolfgang Capito (1478-1541) fra Straßburg. Artikel 15 handler om kirkens tjenere, artikel 17 og 19 om hhv. kirkens tjeneres kaldelse og embede. Den mellemliggende artikel 18 omtaler Kristus, som »recht haupt unnd hyrtt siner kilchen [= kirche] jst«. Om tjenerne hedder det, at de må »jnn fromkeyt und unschuld des lebens unstrefflich und jn vlyß und Ernnt, die Eer und den namen Christi zefürdern, hytzig und jnbrünstig erfundenn und Erkannt worden«. ⁷⁶ Tankegangen er den samme i Bullingers egen, men sidenhen for calvinismen meget afgørende *Confessio*

74 Wendel Schempp: *Historia der heiligen zwölff Apostel vnsers Herrn Jesu Christi*, Nürnberg 1559, fortale, upagineret.

75 Jacob Fischer i brev af 11. januar 1565, i G.D. Teutsch: »Die Artikel der geistlichen und weltlichen Universität für die Generalkirchenvisitation im Jahr 1577«, *Statistisches Jahrbuch der evangelischen Landeskirche Augsburgers Bekenntnisses in Siebenbürgen*, s. 1-24 (5f).

76 Citeret efter de nævnte artikler, som de fremgår af »Confessio Helvetica prior. Erstes Helvetisches Bekenntnis oder Zweites Basler Bekenntnis von 1536« (transkription efter E.F. Karl Müller: *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*, Leipzig: 1903), red. Remigius Suter, Ziefen 2010.

helvetica posterior (1562/64), som på dette sene tidspunkt igen er dybt influeret af Calvins systematiske tilgang i *Institutio*.

Det samme gør sig i mindre grad gældende for Tausen. Han har med sikkerhed lagt *Institutio* til grund for et enkelt af sine skrifter, den flere gange omtalte afhandling om kirketugt, *Judicium de excommunicatione*. Det er derfor oplagt at efterprøve *Institutio* som muligt forlæg for fragmentet. Calvins værker hører til i Tausens samtid, men der kunne også være tale om ældre kilder: Ovenfor bemærkede vi et af fragmentets prægnante udtryk, nemlig Guds skjulte visdom. Det er et udtryk, der kendes fra bl.a. Gregor den Stores populære *Homilies* (593). Ligesom hos Tausen knyttes dette hos Gregor til tankegangen om udvælgelse. Gregor skriver, at »*Dei sapientia in mysterio abscondita, quem predestinavit Deus ante secula in gloriam nostram*«. ⁷⁷ Tausens latinske ordvalg er næsten det samme, når han skriver »[e]st autem Euangelium de Christo sapientia deus in mysterio abscondita quam p(re)sumit deus in gloriam nostram scilicet ut electos per Christum«. ⁷⁸ Vi genkalder ord som 'visdom', 'mysterium', 'skjult/gemt', ligesom Tausens i den videre sammenhæng også taler om udvælgelse (»electos«) ved Kristus, men nok ikke i egentlig forstand forudbestemmelse. Har Tausen læst Gregor den Store? Måske, men igen kunne pilen pege på Calvin. Gregor den Store citeres hyppigt af Calvin, især hans kirkehistoriske gennemgang af kirken og embedernes historie i *Institutio*, bog 4. ⁷⁹ I samme bog finder vi også Calvins redegørelse for kirkens embeder (kap. 8, pkt. 34-50). Der er ingen tvivl om, at Tausen teologisk er på linje med Calvin i forståelsen af, hvem der skal vælges til præster, og hvordan kald og indvielse fungerer. Der kræves en god samvittighed, indre kaldelse (ved Kristus) og ydre tegn i form af ordination (håndspålæggelse). ⁸⁰ Her bør det i øvrigt bemærkes, at Tausens brug af Calvin i *Judicium de excommunicatione* stammer fra samme kapitel 8 i bog 4 i *Institutio*, hvor vi finder redegørelsen for de kirkelige embeder. Dette taget i betragtning er det klart, at Calvins *Institutio* og Calvins syn på præstembedet kan have påvirket Tausen i udfærdigelsen af fragmentet. Selvom vi

⁷⁷ Citeret efter Betram Colgrave: *The Earliest Life of Gregory the Great. Text. Translation and Notes*, Cambridge 1985, s. 116.

⁷⁸ Tausen, fragment, fol. 73v.

⁷⁹ Bog 4, CR 29, s. 537 ff. En enkelt gang i denne sammenhæng henviser Calvin til »Homilies« af Gregor (CR 29, s. 574); det er dog ikke fra samme prædiken, som vi finder hos Tausen. I flere tilfælde er det Gregors pastoralteologiske værk, *Regula pastoralis* (591), Calvin lægger til grund. I dette værks kap. 11, ad. 12, knytter Gregor ligeledes de udvalgte til visdommen.

⁸⁰ CR 29, s. 561-572.

teologisk kan spore en overensstemmelse, er der imidlertid ikke tale om en sproglig eller argumentativ overensstemmelse. Det finder vi måske derimod i forbindelse med et andet skrift af Calvin, hans kommentar til netop 1. Timotheusbrev.

Fragmentet om præsteembedet og Calvins bibelkommentar

Vi har tidligere påpeget, at 1500-tallet havde et andet syn på originalitet end det syn, vi forfægter i dag. I datidens øjne var sagen væsentligere end originaliteten, hvorfor god, reformatorisk teologi med solid bibelsk argumentation blev afskrevet, bearbejdet og viderebragt i nye tekster af nye forfattere uden smålig skelen til ophavsmanden bag. Med hensyn til Tausens fragment kan vi spørge, hvorvidt han således har bearbejdet og indoptaget tankegange, argumentation og formuleringer fra f.eks. Calvins *Commentarii in utramque Pauli Epistolam ad Timotheum* fra 1548. Det er en kommentar, der behandler de samme bibelsteder som Tausen, og som med udgangspunkt i Paulus' brev behandler embedsteologiske problemstillinger. Den nød som Calvins øvrige bibelkommentarer vid udbredelse, og tidsmæssigt passer den til vores omtrentlige datering af Tausens fragment. Tausens fragment er ikke en direkte afskrift fra Calvin, imidlertid kunne forholdet opfattes sådan, at mens Calvins tekst er en kommentar vers for vers, forholder Tausen sig mere frit til tekstgennemgangen; det er emnet, der er det styrende princip.

Tausen taler i fragmentet om, at kandidaterne udover »kendskab til troen skal have en god samvittighed« og selv sørge for dette, så det ikke kommer an på »andres dom«. Her kan etableres en overensstemmelse med Calvins udlægning af 1 Tim 3,2; igen må vi have in mente, at biskop og præst fundamentalt set er det samme (jf. Calvins udlægning af 1 Tim 3,1):⁸¹ Biskoppen skal være dadelfri, have højere standarder udi dyderne end andre, ligesom Paulus påmindrer Timotheus, at »qui ad gradam illum adspirant, ut se vitamque suam diligenter examinent«.⁸² Længere fremme i kapitel 3 fortolker Calvin afsnittet om diakonerne (DO 1992: »menighedstjenerne«). I calvinsk tradition udvikler dette sig til sit eget embede, netop pga. den paulinske inddeling, og Calvin lægger vægt på, at diakonen på apostolsk tid var et kirkeligt embede, ikke en almindelig tjener. I forlængelse heraf gælder for Calvin, at reglerne for diakonerne også gælder de øvrige 'kirkeligt ansatte'. I udlægningen af 1 Tim 3,9 behandler Calvin den samme problematik, som Tausen efterfølgende beskæftiger sig med i sit fragment. Bibelteksten meddeler,

⁸¹ Tausen, fragment, fol. 74r.

⁸² Calvin, CR 52, s. 281.

at disse diakoner skal eje troens hemmelighed med en ren samvittighed. Calvin fortolker dette som et udtryk for den rene lære: »[p]erinde est ac si dixisset, qui puram religionis doctrinam teneant«. Videre forklarer Calvin, at de må være velbevandrede i troen »vel, qui lite sint in fide instituti«, så de ikke glemmer, hvad der er nødvendigt at vide for kristne. Den kristne lære er et mysterium, »ut certe Deus per evangelium sapientiam terrenis hominibus patefacit, quam in coelo suspiciunt angeli. Quare nihil mirum si humanum capturn superet«. ⁸³ Og fordi det ikke er muligt for mennesker at stige så højt, kan det kun åbenbares ved Helligånden.

Tausen skriver i sin tekst næsten det samme; lidt længere fremme i fragmentet anfører han, at de, der skal »forestå Guds kirker, skal være nogle, der har fuldt kendskab til dette frelsens [eller forløsningens] mysterium« (»mysterium Redempcionis«). ⁸⁴ Der er ikke direkte sproglig overensstemmelse mellem Calvin og Tausen, men der er et åbenlyst sammenfald af deres tolkning af 1 Tim 3, ligesom vi genkender en række udtryk. Tausen forklarer først i fragmentet, at »til sidst« skal kandidaterne have »dækkende kendskab til evangeliet samt god samvittighed«. Og dette evangelium er – her falder den ovenfor fremhævede formulering: »Guds visdom gemt i et mysterium«. Men »fordi denne Guds skjulte visdom ikke kan begribes ved menneskelig fornuft og visdom (»hec occulta de j sapientia non potest per humanam rationem et sapientiam apprehendi«), åbenbarer Gud os den i ordet ved Helligånden«. ⁸⁵ I sin tekst fortsætter Calvin sin udlægning af 3,10 med at skrive, at de, der er udvalgt, skal være prøvede. De skal have »longa experientia«. Her findes et parallelt udtryk i Tausens tekst, hvor han et stykke længere henne skriver, at de, der udvælges til den hellige tjeneste blandt ungdommen, ⁸⁶ skal have »været undersøgt i lang tid« (»multo iam tempore exploratis«). ⁸⁷

Tidligere har vi fremhævet udtrykket om Guds skjulte visdom som særlig karakteristisk for Calvin (og muligvis hentet hos Gregor den Store). Vi møder det også i Calvins kommentar til 1. Timotheusbrev,

⁸³ Ibid., s. 286.

⁸⁴ Tausen, fragment, fol. 73v.

⁸⁵ Ibid., fol. 73r.

⁸⁶ Måske forstår Tausen ungdommen – det kan jo også være skoledisciple – i lyset af Timotheusbrevets tale om det lave embede, diakonatet?

⁸⁷ Tausen, fragment, fol. 75r. Der er tydeligvis ikke verbal overensstemmelse, men læst i sammenhæng med Calvins tekst virker inspirationen oplagt. Imidlertid skal der tages det forbehold, at netop sådanne krav om præsters uddannelse og prøvelse er alment reformatorisk stof og ikke særlige for hverken Calvin eller Tausen.

hvor han igen (jf. ovenfor) fremhæver udtrykket om »gudsfrygtens hemmelighed« fra 1 Tim 3,16. Det går på åbenbaringen af Guds søn, »in quo absconditi sunt thesauri omnes sapientiae«, fortsætter Calvin under henvisning til Kol 2,3. Sammenligner vi med Tausens formulering, »[e] uangelium de Christo sapiencia dej in mysterio abscondita«, ser vi, at ordvalget er næsten identisk.⁸⁸ Tausen omstiller ganske vist ordene, men sammenhængen, argumentationen og flere af ordene går igen. Dette er et eksempel, hvor Tausen ligger meget tæt op ad Calvins kommentar. En anden mulighed kunne i denne sammenhæng være Niels Hemmingsens nævnte *Enchiridion theologicum* fra 1557, hvori Hemmingsen også taler om Guds hemmelighed i forbindelse med de hos Paulus omtalte embeder, apostle, evangelister, profeter, doktorer (lærere) og præster som »forvaltere af Guds hemmeligheder«; igen kan Hemmingsen dog have hentet sin tankegang hos Calvin, bl.a. i *Institutio*. Både Calvin og Hemmingsen henviser i sammenhæng med sådanne udtryk til Paulus, hos Hemmingsen specifikt Ef 4.⁸⁹

Det er derfor en mulighed, at både Hemmingsen og Tausen er to forskellige udtryk for dansk reception af Calvin. Tausen har haft mulighed for at læse Hemmingsen, i dette tilfælde specifikt om embederne. Det kan også forklare, hvorfor vi på nogle stræk virkelig synes at kunne finde Calvin i Tausens fragment, andre steder virker det derimod, som om Tausen skriver frit og selvstændigt, uden at vi kan finde spor af Calvins bibelkommentar. F.eks. genfinder vi umiddelbart ingen spor af Calvins kommentarer til de første vers af 1. Tim 4. Men måske er Tausens reference til 2. Petersbrev motiveret af Calvins kommentarer til kapitel 4? Tausen har lidt tidligere i sin tekst henvist til 2. Petersbrev (Calvin: 2 Pet 3,3; Tausen 2,17⁹⁰). 2. Petersbrev er en lang advarsel mod falske lærere og profeter, der ligger på lur efter på den sande lære. I denne sammenhæng taler Calvin om »purae doctrinae«, mens Tausen i fragmentet taler om »sanę doctrine« – noget, som præsterne selvfølgelig bør agte på.⁹¹ Men faktisk møder vi netop udtrykket om den »sunde lære«, som Tausen bruger, lidt længere fremme hos Calvin. Og i virkeligheden er det måske en af få sætninger, hvor vi ser Tausens brug af Calvin mest åbenlyst. Calvin skriver, at de troende er dem, »nempe qui notitiam habent sanae doctrinae. Neque enim fides nisi ex verbo Dei«, og at dette er i modsætning til papisternes påstande. Tausen skriver, at hvad vi beder

88 Calvin 1548, s. 289.

89 Hemmingsen 1562, s. 307.

90 Ibid., s. 292; Tausen, fragment, fol. 73r.

91 Calvin 1548, s. 292; Tausen, fragment, fol. 74v.

om, vil vi få, når vi har overholdt Guds bud, tror på Kristus og har en god samvittighed, »*que regitur verbo dei et ad noticiam sanę doctrine*«. ⁹² Tro mod teksten i 1 Tim 4,6-7 fortsætter Calvin sin udlægning af Paulus. Troen er summen af den kristne lære, og det gælder om at holde ud i troen og ikke fordærves (»*Nam multi qui a pueritia Christum pure didicerant, postea degenerant temporis progressu*«). ⁹³ Tausen udtrykker også bekymring om fordærvet blandt gejstligheden; »*hypocrisis est maximum malum sed occultum ergo non raro corrūptissimos quosque ad ministerium verbi subuehit*«. Det samme gør Calvin igen i forklaringen til 1 Tim 5,21, hvor han beskriver, hvordan Timotheus er udrustet med et skjold imod »*pravas omnes sollicitationes, quae non raro plurimum negotii soient vel optimis quibusque exhibere*«. ⁹⁴ Bemærk det argumentative sammenfald – og den identiske brug af udtrykket »*non raro*«.

For at undgå fordærvelsen skal kandidaterne oplæres fra ungdommen af. I 4,7 forklarer Calvin, hvordan det ikke blot er nok at kende den rette lære, men også at være et eksempel for andre; »*[l]aborandum autem in pietate esse docet*«. ⁹⁵ Tausen gør det samme, skønt han ikke udfolder det ligeså florumvudent som Calvin: Ungdommen – som i Paulusbrevet omtales i det efterfølgende vers 12, hvor Timotheus' ungdom italesættes – skal oplæres »*in sacra doctrina et integris moribus instituatur, vt tempestiue incipiat dominum timere et ab ipsis incunabulis bona amare*«. ⁹⁶ Herefter ser det ud til, at Tausen springer frem i teksten, idet vi nu får et par referencer til 1 Tim 5,21-22, hvorfra vi netop genkendte argumentation og udtryk fra Calvins kommentar. Tausens anledning til at komme ind på netop disse vers er omtalen af ungdommen. Kun hvis denne er prøvet i tilstrækkelig grad, kan en præstekandidat komme i betragtning – for Paulus advarer nemlig Timotheus i vers 22 mod at ordinere, ordret: »lægge hænderne på nogen«, for hurtigt. Tausen bruger faktisk ordet ordinere. Denne sprogbrug er i tråd med traditionen, og i dette tilfælde også samstemmende med Calvin. Calvin slår fast, at ordination netop er den rette tolkning af håndspålæggelsens betydning (»*[p]rimum impositio manuum ordinationem significat*«). I samme sætning slår Calvin endnu engang fast, at Paulus forbyder at lade dem, der ikke er tilstrækkeligt prøvede, at få del i denne ære.

⁹² Calvin 1548, s. 296; Tausen, fragment, fol. 74v.

⁹³ Calvin 1548, s. 298.

⁹⁴ Tausen, fragment, fol. 74v; Calvin 1548, s. 318. Calvin nævner også i sin udlægning af 1 Tim 5,24, hvordan uværdige ofte finder vej ind i gejstligheden; *ibid.*, s. 320f.

⁹⁵ Calvin 1548, s. 299.

⁹⁶ Tausen, fragment, fol. 75r.

I 1 Tim 5,22, som Tausen refererer til, formaner Paulus også Timotheus om ikke at blive medskyldig i andres synder, og Paulus opfordrer Timotheus til at forblive ren. Calvin har i sin tekst flere bud på, hvordan Paulus' formaning kan tolkes. Det kan i Calvins udlægning enten betyde, at man ved en illegitim promovering (= ordination?) gør sig meddelagtig i deres synd (»qui illicitae promotioni assentitur, atque ipsos praecipuos autores«).⁹⁷ Men andre udlægger ifølge Calvin samme sted således, at hvis vedkommende senere forbryder sig, vil det kaste skam tilbage på den, der tillod ham at indtage embedet. Calvin anfører dog også en enklere måde at forstå teksten på, som kan genfindes hos Tausen: Hvis du forhaster noget, så undlad at tage del i dette, være det »ex consensu vel approbatione«, hvis ikke du vil have del i deres skyld. Calvin uddyber, når han forklarer, hvordan man skal undgå at blive forurennet (»se pollutant«). Tausen bruger i fragmentet samme verbum, dog i aktiv betydning, når han advarer imod, at denne urene person ikke skal forurene/besmitte (»polluant«) den, der har betroet ham hvervet.⁹⁸ Vi kan sige, at Tausen på en måde vender Calvins argumentation om. Calvin skriver som sagt, hvordan man kan få del i den andens synd ved ens egen billigelse; og kan man ikke hindre dem i deres egen forurening, da skal man adskille sig fra dem, »saltem tua consilia ab illis constanter separata esse convenit, quo purum te serves«. Tausen forholder sig mere enkelt til det ansvar, vi har for den andens handlinger, men vi bemærker den identiske tankegang og begges brug af ordet »consilia« henholdsvis »consilio«. De andres synder er de synder, *que licet ipsi opere non faciamus, sine nobis tamen et nostro consilio impulsu et suffragio non fiunt*.⁹⁹ Hermed er Tausen vendt tilbage til det foregående vers, nemlig 1 Tim 5,21, hvor Paulus »for Gud og for Kristus Jesus og de udvalgte engle« (DO 1992) indskærper Timotheus at være upartisk og uden fordomme. Tausen citerer næsten ordret bibelteksten, men tilføjer en parentetisk kommentar om, hvad fordom og upartiskhed dækker over. Calvin griber her til den græske grundtekst for sin redegørelse for betydningen af ordet fordom. Tausen skriver, at en fordom »est autem preiudicium cum ex opinione accepta temere quispiam agitur et iudicium ipsi apud nos« osv.¹⁰⁰ Ordvalget er lidt anderledes hos Calvin, men betydningen identisk: Calvin oversætter det græske ord *prokrima* med det latinske »praeiudicium«, som dog snarere betyder en for hastig beslut-

97 Calvin 1548, s. 319.

98 Ibid.; Tausen, fragment, fol. 75r.

99 Tausen, fragment, fol. 75v.

100 Ibid.

ning, som »dum re nondum bene perspecta temere pronuntiamus«, eller det betyder »immodicum favorem, quum deferimus personis plus quam aequum est«. ¹⁰¹

Mod slutningen af fragmentet beskriver Tausen i en parentes upartiskheden – hvilket igen har paralleller til Calvins udlægning af 1 Tim 5,21. Tausen skriver, at ingen følelser (»nullus ... affectus«) må gøre sig gældende, man skal holde sig til sagen selv, og hvad Gud befaler. Også Calvin taler om upartiskheden og sammenligner med situationen for dommere. Selv for dem er det svært »inter tot ac tam varios impulsus« at forblive uhildet. ¹⁰² Og således kommet til fragmentets slutning, er der meget, der tyder på, at Tausen nok har forfattet en kort, selvstændig afhandling om præsteembedet – men han har sandsynligvis benyttet sig af Calvins kommentar som et af sine hjælpemidler.

Afrunding

Undersøgelsen af Hans Tausens hidtil upublicerede fragment om præsteembedet har forstærket antagelsen om, at den ældre Hans Tausen, der var superintendent i Ribe Stift fra 1541/42, læste og anvendte Calvin. Vandmærkedateringen af fragmentets papir viste, at vi med forsigtighed kan pege på, at fragmentet kan være fra 1540'erne eller senere. Undersøgelsen af fragmentets danske kontekst, dets teologiske indhold og Tausens eventuelle brug af eksterne forlæg understregede, at Tausen typisk for den reformatoriske teologi i 1500-tallets midte kan have ladet sig inspirere af Calvin. I så tilfælde har vi søgt at vise, at det sandsynligvis drejer sig om Calvins bibelkommentar, *Commentarii in utramque Pauli Epistolam ad Timotheum*, fra 1548. Ligeledes så vi, hvordan Tausen også udtrykte sig i vendinger, han kunne have hentet fra Calvins *Institutio* – en bog, vi fra Martin Schwarz Laustens forskning ved, lå til grund for Tausens afhandling *Judicium de excommunicatione* fra 1557. Måske stammer fragmentet om præsteembedet fra samme periode; også *Judicium de excommunicatione* behandler præsternes embeder i lyset af Tausens fremhævelse af kirkens fortsatte ret eller pligt til at udøve kirketugt. Undervejs har vi placeret den sene Tausen i sammenhæng med den tidlige Niels Hemmingsen. Begge kan siges at være udtryk for en calvinsk tendens i tidens danske filippisme.

I tråd med Rasmus H.C. Dreyers forskning, der har søgt at påvise en mulig inspiration fra ikke alene Luther, men også Zwingli i Tausens tidlige skrifter, styrker dette nye fragment opfattelsen af, at Hans Tau-

¹⁰¹ Calvin 1548, s. 318.

¹⁰² Tausen, fragment, fol. 75v.; Calvin 1548, s. 318.

sen teologisk begyndte som en humanistisk byreformator, der læste Luther under inspiration fra Zwingli og trods den wittenbergske drejning i den officielle danske holdning efter 1536/37 fortsat lod sig påvirke af den humanistiske reformationsteologi repræsenteret ved Calvin – midt-1500-tallets teologiske ledestjerne – ved siden af den anden store humanistiske teolog, wittenbergeren Philipp Melanchthon. Fragmentets mulige brug af Calvins kommentar til 1. Timotheusbrev, samt eventuelt tankegods fra Calvins *Institutio*, underbygger dermed sammen med Tausens Calvinbrug i afhandlingen om kirketugten en gammel mistanke fra ortodoksiens Hans Poulsen Resen (1561-1638) om, at Tausens teologi i ortodoksiens øjne ikke var tilstrækkelig god luthersk teologi. Det var ikke mindst pga. Calvin-læsningen. Kirkehistorikeren Bjørn Kornerup skriver i anden del af disputatsen om Resen (posthumt udgivet 1968), at Resen kendte til en udgave af Calvins *Institutio*, hvori fandtes Tausens egenhændige marginalnoter. Det bekræftede dengang Resen i hans antagelse af, at Tausen udtrykte sig mere ‘zwingliansk’ eller ‘calvinsk’ end ‘luthersk’. Det skal dog siges, at Resens kritik primært var møntet på Tausens Postil og i allerhøjeste grad Tausens nadverlære.¹⁰³ I Tausens samtid inddrog og bearbejdede Niels Hemmingsen aktivt Calvin i sine teologiske arbejder, det gælder bl.a. hans nadverteologiske, ekklesiologiske og pastoralteologiske overvejelser. Da Hemmingsen helt i tråd med datidens brug af forlæg inddrager Calvin uden at nævne hans navn, men uden at der derved var tale om en bevidst fordækt strategi, kan Martin Schwarz Lausten opsummere Hemmingsens omfattende Calvinbrug som en calvinsk tendens hos Hemmingsen.¹⁰⁴ I samklang med Laustens påvisning af, hvordan Tausen brugte Calvin som forlæg for *Judicium de excommunicatione*, må vi konkludere, at noget lignende gør sig gældende med hensyn til både Tausens fragment om præsteembedet og Tausens teologi som sådan: Luther var impulsen, men reforma-

103 Dette og følgende note efter Dreyer 2010, s. 284, og *ibid.* note 24: I Resens fem disputatser store, specielle forsvar af Niels Hemmingsen mod Johannes Piscators angreb på dennes prædestinationslære i *Pro d. Nicolao Hemmingio ... contra Johannis Piscatoris*, København 1615-20. I bd. 5, s. 328, fremsætter han sine anklager mod Tausen for zwinglianske og calviniserende tendenser, som han særligt begrundet ved at have observeret, at Tausen skulle have haft studeret en udgave af Calvins *Institutio*. Ifølge Resen fremgik det af denne, at Tausen egenhændigt havde indført bemærkninger i marginerne. Bjørn Kornerup: *Hans Poulsen Resen*, bd. 2, udg. Vello Helk, København 1968, s. 118, note 229. Ligeledes hos Lausten 1987, s. 207, hvor det dog hedder, at Resen skulle have kendt til »et eksemplar af Tausens Postille, forsynet med egenhændige bemærkninger af Tausen«, hvoraf det »fremgik, at han havde studeret Calvins ‘Institutio’«.

104 Lausten 2013, s. 342.

tionen og dens teologiske udvikling blev hos Tausen ikke stående ved Luther alene; en humanistisk tendens gjorde sig gældende, og hos den sene Tausen var denne en tidstypisk tendens, hvori også Calvin hørte til inspiratorerne.

Summary

Hans Tausen and John Calvin. An unpublished fragment of Hans Tausen's tract on ministry.

The article is both a study of a part of a relatively unknown handwritten manuscript as well as the first publication of this fragment. The fragment was written by the Danish reformer Hans Tausen (1494/98-1561). It is part of a treatise on the calling, education, and ordination of evangelical pastors, and a part of the Karen Brahe Collection, today situated at Roskilde Stiftsbibliotek.

The article has two parts: The first part examines the fragment itself, its paper, watermarks, handwriting etc. The study dates one of the watermarks to have been used around 1543. At this time, Hans Tausen was superintendent in the Diocese of Ribe in Southern Jutland. Furthermore, the first part of the article gives a full transcription from the Latin manuscript and a parallel Danish translation. The second part of the article examines the theology of the fragment, theological inspirations and textual dependencies. The study shows that like other Danish theologians in the middle of the 16th century, i.a. Niels Hemmingsen, Tausen might have been informed by Calvin. Tausen's most probable inspiration being Calvin's commentary on The Apostle Paul's Letters to Timothy, *Commentarii in utramque Pauli Epistolam ad Timotheum*, first printed in 1548. Tausen may also have read Calvin's *Institutes*. Earlier research (by Martin Schwarz Lausten 1987, into Tausen's writings from his time as superintendent) show that Tausen in his treatise *Judicium de excommunicatione* from 1557 actually did use and even copied part of the text from the Calvin's *Institutes*. The fragment on the pastoral office may date from the same period. Like the fragment, *Judicium de excommunicatione* deals with the office of the pastors, however, the emphasis is placed on the ecclesiastical power of excommunication.

Thus, the present article confirms the latest research in Hans Tausen. Tausen began as a humanistic city reformer in Viborg and Copenhagen. He read Luther under inspiration from Zwingli, and despite the official Danish theology becoming more specifically Lutheran-Melanchthonian after 1536/37, Tausen continued to be influenced by the humanistic reformation theology, which then included Calvin.